

ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті запропоновано й уточнено класифікацію церковнослов'янзмів, що функціонують у сучасній українській мові, виокремлено семантичні, лексичні, фразеологічні, фонетичні, морфемно-словотвірні, морфологічні та синтаксичні церковнослов'янзми.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, запозичення, церковнослов'янзм, семантичні, лексичні, фразеологічні, фонетичні, морфемно-словотвірні, морфологічні та синтаксичні церковнослов'янзми.

Тетяна Новікова

К вопросу о классификации церковнославянизмов в современном украинском языке

В статье предложена и уточнена классификация церковнославянизмов, функционирующих в современном украинском языке, выделены семантические, лексические, фонетические, морфемно-словообразовательные, морфологические и синтаксические церковнославянизмы.

Ключевые слова: церковнославянский язык, заимствование, церковнославянизм, семантические, лексические, фразеологические, фонетические, морфемно-словообразовательные, морфологические и синтаксические церковнославянизмы.

Tetiana Novikova

To the question about classification of церковнослов'янзмів in modern Ukrainian

Classification of ecclesiastical words is offered in the article and specified, that function in modern Ukrainian: semantic, lexical, phraseology, phonetic, morpheme-word-formation, morphological and syntactic ecclesiastical words.

Keywords: ecclesiastical language, borrowing, ecclesiastical word, semantic, lexical, phraseology, phonetic, morpheme-word-formation, morphological and syntactic ecclesiastical words.

У лексичному складі сучасної української мови, який, окрім питомої лексики, увібрав у себе до десяти відсотків запозичень, виокремлюється пласт церковнослов'янзмів – слів, запозичених із церковнослов'янської мови, що, поряд із грецизмами та латинізмами, належать чи не до найдавніших запозичень.

Традиційно у мовознавстві розмежовують *старослов'янську мову* як південнослов'янську мову IX – XI ст., яку всі слов'яни почали використовувати як літературну, та *церковнослов'янську мову* другої половини XI – XXI ст., що стала продовженням старослов'янської на різних слов'янських територіях. З огляду на новий етап розвитку лінгвістики в Україні в умовах відсутності табу на вивчення релігійного стилю, слідом за М. В. Скаб, вважаємо доцільним відновити термін *давньоцерковнослов'янська мова* щодо мови IX – XI ст. і включити його до ширшого поняття *церковнослов'янська мова* як ранній етап її розвитку. Відповідно церковнослов'янзмами вважаємо слова, які прийшли в українську мову із церковнослов'янської на різних етапах її існування з XI по XXI ст. [8, с. 50].

Входження церковнослов'янзмів у лексичну систему сучасної української мови є наслідком складних процесів міжмовної взаємодії, які тривали на українських землях ще від часів Київської Русі, існування аж до другої половини XVII ст. двох типів літературно-писемної мови – староукраїнської (на давньоруській основі) та мови церковнослов'янської (на південнослов'янській основі), а також значного впливу християнської церкви на життя українського народу.

Багато мовознавців, як українських, так і зарубіжних, досліджували взаємозв'язок церковнослов'янської та української мов, а також репрезентацію церковнослов'янських лексичних одиниць у сучасній українській мові – І. Вагилевич, І. Огієнко, Л. Булаховський, М. Трубецької, Б. Успенський, В. Німчук, В. Сімович, О. Горбач, Г. Півторак, В. Русанівський, Ю. Шевельов, М. Алефіренко, О. Ткаченко, М. В. Скаб, І. Ісиченко, С. Лісняк, Г. Межжеріна, Л. Ткач, Л. Шевченко, П. Сігалов, А. Стаменова, М. Юрковский, О. Шимко, Л. Устюгова, Л. Гнатюк, С. Корнієнко, Ю. Осінчук, О. Чмир, Т. Мороз та ін.

Мета нашого дослідження – проаналізувати типи церковнослов'янзмів у сучасній українській мові та уточнити їх класифікацію.

Джерельною базою слугували словники української мови, а саме: „Словарь української мови” Б. Грінченка [3], „Словник української мови” в 11-и томах (далі – СУМ 11) [9], „Великий тлумачний словник сучасної української мови” (далі – ВТССУМ) [2], „Словник української мови”

у 20-и томах (далі – СУМ 20) [10] та „Етимологічний словник української мови” (далі – ЕСУМ) [4].

У сучасному українському мовознавстві по-різному класифікують церковнослов'янізми. Традиційно виокремлюють три типи церковнослов'янзмів, як, наприклад, в академічному виданні „Сучасна українська літературна мова”:

1. **Лексичні церковнослов'янізми**, які є специфічним утворенням церковнослов'янської мови. Виникнення їх часто зумовлено потребами перекладу слів грецької мови: *буква, виноград, воїн, істина, кориця, совість, щедрий* та ін. До них, зазвичай, в українській мові можливі синоніми, напр.: *буква – літера, істина – правда, воїн – солдат*. А. Бурячок до цього типу відносить й такі слова, як *безодня, мудрість, чистота, животворний, наректи*. Безсумнівно, ці лексеми функціонували в церковнослов'янській мові, оскільки вони засвідчені відповідними словниками, однак, як показує наше дослідження, етимологічні словники не подають їх як запозичення з мови церковнослов'янської.

2. **Семантичні церковнослов'янізми**, які виникли ще в спільнослов'янській або й в індоєвропейській період, але своє специфічне значення набули в церковнослов'янській мові. Із таким значенням і успадкували їх східні слов'яни, напр.: *Бог, Господь, гріх, блуд* та ін.

3. **Фонетичні церковнослов'янізми**, які своєю будовою та своїм номінативним значенням не відрізняються від давньоруських відповідників, а тільки мають деякі відмінні звукосполучення, наприклад, цсл. *глас* і д.р. *голос*, цсл. *нужда* і сучасне укр. *нужа* „воші, мухи”, але вже з іншим значенням. А. Бурячок зауважує, що фонетичних варіантів у сучасній українській мові чимало, оскільки слова запозичували переважно усним шляхом через проповідь [12, с. 123].

В енциклопедії „Українська мова” В. Русанівський згадує **лексичні** (*вої, дружина, ізбави, доколі*), **фонетичні** (*ненарожденні*), **словотвірні** (*восхвалили*), **фразеологічні** (*блаженний муж*) **церковнослов'янізми**, а також **словосполучення** (*отверзуться уста*) та **речення** (*Потя народ, княжну поя, Отиде в волости своя, Отиде с шумом*), запозичені з церковнослов'янської мови [13, с. 640].

Як бачимо, вплив церковнослов'янської мови на українську відчутний на різних рівнях, що дало можливість запропонувати нам таку класифікацію церковнослов'янзмів:

- **Семантичні церковнослов'янізми** – сучасні українські слова праслов'янського походження, які в церковнослов'янській мові набули нових церковно-релігійних або побутових значень:

Церковно-релігійні значення: *Бог* – „1. бібл. (з вел. літери), Творець і Володар Всесвіту, усього суцього, який керує світом [...] 3. *заст.* Зображення Бога чи церковних святих; ікони, образи” [10, I, с. 569]; *віра* – „3. *рел.* Визнання існування Бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного. // Те або інше релігійне вчення, віровизнання” [2, с. 147]; *гасило* – „*заст.* Щипці для гасіння свічок у церкві” [2, с. 175]; *Господь* – „Одна з назв Бога у християн. // у *знач. виг.*” [2, с. 193]; *каділо* – „1. Металевий посуд на довгих ланцюжках із прорізною накривкою для куріння ладаном під час відправи православного й католицького релігійного культу” [2, с. 409]; *купіль* – „2. *церк.* Посудина з водою, в яку опускають дитину при церковному обряді хрещення” [2, с. 473]; *небо* – „2. За релігійними уявленнями – місце перебування Бога, ангелів, святих; потойбічний світ, рай” [2, с. 591]; *палиця* – „3. *церк.* Частина облачення вищого духівництва у вигляді парчевого квадрата” [9, VI, с. 29].

Побутові значення: „*всує* – *уроч.* Марно, даремно” [2, с. 164]; *гординя* – „*заст.* 1. Гордість (у 3 знач.). 2. Чванлива пихата людина. 3. *рідко.* Те саме, що *гордість* 2” [2, с. 191]; *дерзати* – „*уроч.* 1. Сміливо прагнути до чого-небудь величного, нового; діяти сміливо, рішуче. 2. *книжн.* Осмілюватися, наважитися” [2, с. 216]; *десниця* – „*заст., книжн., уроч.* Права рука, а також рука взагалі” [2, с. 216]; *єство* – „1. Сукупність усіх фізичних і душевних сил та властивостей людини. 2. *книжн., рідко.* Живий організм. 3. *книжн., рідко.* Найголовніше і найістотніше в чому-небудь; суть чогось” [2, с. 270]; *житіє* – „2. *ірон., рідко.* Життя” [2, с. 276].

- **Лексичні церковнослов'янізми** – запозичені з церковнослов'янської мови або через її посередництво слова, яких не було в праслов'янській мові (*агнець, аз, азбука, благо, істина, жезл, ланіта, предок, причастя, пришестья, седмиця, храм, хрест, чадо, член, юний* тощо).

Сюди відносимо й слова грецького, єврейського та ін. походження, які прийшли через церковнослов'янську мову з церковно-релігійним та побутовим значеннями.

Церковно-релігійні лексеми:

а) із грецької мови:

<i>Амвон</i> – Підвищення в церкві перед так званими царськими вратами, з якого виголошуються проповіді [9, I, с. 38]; <i>Амвон</i> – Підвищення в церкві перед вівтарем, з якого виголошуються проповіді [10, I, с. 190].	Амвонъ – ст.слав. амѡбонъ (отъ греч. αναβαίνω) = возвышенная, большею частью полукруглая и выдвинувшаяся въ середину храма, средняя противъ царскихъ вратъ часть солеи, откуда діаконь... читаетъ Евангеліе, а священникъ... говоритъ поученія [7, с. 14].
<i>Ангел</i> , рідше <i>ангол</i> , <i>янгол</i> – 1. бібл. Духовна істота, створена Богом, посланець, вісник Бога [10, I, с. 208].	Агѣль – (греч. Ἄγγελος) вѣстникъ – духъ безплонный, одаренный умом, волею и могуществомъ, высшимъ, чѣмъ у человека [7, с. 4], Ангель – ангел [11, с. 70]
<i>Великдень</i> – церк. Християнське весняне свято, присвячене воскресінню Боголюдини – Спасителя світу Ісуса Христа, <i>Великодній</i> – церк. Стос. до Великодня [2, с. 80].	Великъ днь – грецька калька μεγάλη букв. „великий день” [4, I, с. 346]; Великъ днь – πάσχα [11, с. 110].
<i>Пасха</i> – церк. Те саме, що <i>Великдень</i> . [9, VI, с. 92].	Пасха – (Πάσχα) = буквально значить – переходъ, перемѣна мѣста [7, с. 409-410].

в) із давньоєврейської через грецьку мову:

<i>Мамона</i> – 1. У деяких давніх народів (сірійців та ін.) – бог багатства та наживи; у християнських церковних текстах – злий дух, уособлення користолюбства [2, с. 508].	Мамонъ , Мамона – назв. сирск. Божества, багатства – принимается въ значеніе багатства, прибытка, Маммонна – (арам.) имѣніе, багатства, земные блага [7, с. 297], Мамона – мамона, имущество [11, с. 322].
--	--

г) з латинської:

<i>Олтар</i> – церк. Те саме, що <i>вівтар</i> [2, с. 670].	Олтарь – 1) жертвенник; очистилище; 2) алтарь [11, с. 411], Олтарь – (греч.; altare) алтарь, жертвенникъ [7, с. 381].
---	---

Побутові лексеми:

а) із грецької мови:

<i>Агаряни</i> – заст. Магометани [9, I, с. 15].	Агар#не – потомки Измаиловы, проишедшіе отъ рабы Авраамовой Агары [7, с. 4], Агар#не – плем'я, агаряне [11, с. 66].
<i>Фіміам</i> – 1. Пахуча речовина для обкурювання, ладан [9, X, с. 598].	Фіміамъ – (греч.) = куреніе, ладонь, смола изъ благовонныхъ деревьевъ [7, с. 861].

б) з латинської через посередництво грецької:

<i>Динар</i> – 1. Старовинна золота монета в країнах арабського Сходу [2, с. 222].	Динарій – (греч.) тоже, что пѣназь; динарій, серебряная римская монета... [7, с. 144].
--	---

• **Фразеологічні церковнослов'янізми.** З огляду на шляхи походження та структурні компоненти їх можна поділити на три групи: фразеологічні одиниці, які є власне церковнослов'янськими, що прийшли разом із християнством з церковнослов'янською мовою

(*Ангел-Хранитель, притча во язицех, на сон грядущий, многая літа, царські врата, хліб насущний, глас вопіючого в пустині, во врем'я оно, денно і ноцно*), фразеологізми, що мають у своєму складі окремі церковнослов'янські компоненти (*враги його душу знають, пропади воно прахом, ні привіту, ні совіту*) та біблійні вислови (*блудний син, іудині срібняки, козел відпущення*). Зазначимо, що ці фразеологізми мають церковно-релігійну (*Агнець Божий, Діяння апостолів, Пресвятая Діва*) або побутову семантику (*благий намір; благословлятися на світанок; спати сном праведника*).

• **Фонетичні церковнослов'янізми** – слова з фонетичними ознаками церковнослов'янської мови, до яких в українській мові часто існують відповідники в східнослов'янському звуковому оформленні.

Серед фонетичних ознак церковнослов'янізмів найчастіше спостерігаємо неповноголосся. Лексеми з неповноголосними звукосполученнями в сучасній українській мові зазвичай вживають паралельно зі словами питомої української лексики й ці слова утворюють цілі ряди, напр.: *владар – володар, владарка – володарка, владарювання – володарювання, владарювати – володарювати*. Зрозуміло, що в сучасній українській мові слова з повноголоссям переважають, оскільки повноголосні звукосполучення властиві саме східнослов'янським мовам, однак слів з неповноголосними коренями **влад-**, **храм-** значно більше, аніж з повноголосними **волод-** і **хором-** (детальніше див. наші статті [5; 6]). Інші фонетичні риси значно менше представлені в лексиці української мови, хоча відзначимо, що сучасна українська мова засвідчує чимало лексем зі **-щ-**, що походить з праслов'янського ***tj** чи ***kt / gt**, але власне церковнослов'янізмів серед них, за даними етимологічних словників, досить незначна кількість: *моці, священний, просвіщати* „робити освіченим”, *прищати* тощо.

• **Морфемно-словотвірні церковнослов'янізми** – лексеми, що в своєму складі мають морфеми церковнослов'янського походження: *премудрий, предстати, воскреснути, согрішити, милость, небеса, глашатай, Всемогущий, благодіяти, градоначальник, велемудрий* та ін.).

Існують різні погляди щодо афіксів церковнослов'янського походження в українській мові. Так, наприклад, префікси **пре-**, **пред-**, **воз-** / **вос-**, **со-** та формотворчі суфікси **-ущ-** / **-ющ-**, **-ащ-** / **-ящ-** вважають безсумнівно церковнослов'янськими, а такі суфікси як **-ств-о** та **-тель** є дискусійними, оскільки одні вчені вважають їх за походженням церковнослов'янськими, а інші – праслов'янськими. І справді, власне церковнослов'янських лексем із цими афіксами в тлумачних словниках української мови небагато, проте префікс **пре-** та суфікси **-ств-о**, **-тель** утворили чимало слів уже в новий час – *прегарний, прекумедний, бляхарство, дармоїдство, рибальство, гаситель*; менше, ніж попередні, але теж достатньо представлені в сучасній українській мові лексеми з церковнослов'янськими суфіксами **-ущ-** / **-ющ-**, **-ащ-** / **-ящ-** – *квітуцій, невсипуцій, непосидюцій, цілюцій, роботяцій, трудяцій*.

• **Морфологічні церковнослов'янізми** – слова, що відрізняються від власне українських різними морфологічними ознаками (*благ, блажен, многі*).

Про короткі форми прикметників та про належність їх до церковнослов'янської мови читаємо у працях М. Юрковського [15, с. 293] та О. Шимко [14, с. 60]. Серед наших словникових матеріалів ми зафіксували лише кілька коротких форм прикметників: *жив, здоров, рад, прославлен, свят, славен, стар*.

• **Синтаксичні церковнослов'янізми** – словосполучення чи речення, що відображають синтаксичні особливості церковнослов'янської мови, але які використовуються в сучасній українській мові з певною стилістичною метою, наприклад, інверсійні означення: *Мати Божя* (а не *Божя Мати*).

Хочемо зробити ще й окремі зауваження загалом щодо церковнослов'янізмів в українській мові. По-перше, церковнослов'янські лексеми не однаковою мірою засвоїла лексична система української мови. Деякі з них, запозичені безпосередньо із церковнослов'янської мови або через її посередництво, повністю освоєні українською мовою, втратили будь-які звукові чи структурні ознаки, що відрізняють їх від українських слів, напр.: *буква, виноград, жертва, істина, кориця, начальник, перелюб, пролог, стихія, щедрий*, серед них і ті, що мають релігійно-церковну семантику: *апостол, благословити, ікона, кирилиця, праведний, православний, пророк, псалом, священний, собор, хрест*. Однак значно більше тих одиниць, що зберігають фонетичні й словотвірні особливості церковнослов'янської мови: *врата, древо, глава, возвеличувати, воскресати*,

Всемогутий, моці, обличитель, презирство, предтеча та ін. Засвідчена також частина слів, на церковнослов'янське походження яких вказує коренева морфема слова: *agneць, грясти, ланіта, начертати, непотребний, отрок, паче, седмиця, скверна, трапеза* тощо.

По-друге, не всі слова з церковнослов'янськими фонетичними та словотвірними особливостями, уживані в сучасній українській літературній мові, запозичені безпосередньо з церковнослов'янської мови. Є в ній і такі слова з цими ознаками, що виникли значно пізніше в процесі словотворення, яке відбувалося вже в сучасній українській мові (напр., *благоустрій, мигдалеподібний, членороздільний, юннатівський*). Українська мова для творення нових слів іноді використовує давні церковнослов'янські основи і церковнослов'янські словотвірні морфеми, що дає змогу говорити про значний вплив церковнослов'янської мови на словотвірну систему сучасної української мови.

По-третє, сьогодні місце церковнослов'янзмів в українській мові визначається мовною ситуацією в Україні, тобто відносинами української та російської мов. Думаємо, питання про місце й вагу церковнослов'янзмів у різних стилях української мови насамперед варто розглядати в контексті всієї мовної ситуації в Україні. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. – це період активного розвитку релігійного стилю сучасної української літературної мови, який доволі часто використовує церковнослов'янські елементи. Вважаємо, що переклад Святого Письма і богослужбових книг українською мовою без уживання церковнослов'янської лексики чи форм збіднить релігійний стиль української мови, позбавить його піднесеності, урочистості, а також поетичності, характерної для нашого менталітету.

Отже, входження церковнослов'янських слів та граматичних елементів у лексичну систему сучасної української мови є наслідком складних процесів міжмовної взаємодії, які тривали на українських землях ще від часів Київської Русі. Церковнослов'янські запозичення звичайно адаптувалися до фонетико-граматичної та семантико-словотвірної систем української мови, саме тому церковнослов'янські морфеми українська мова дуже часто використовує для утворення нових слів. Лексичні, семантичні, фразеологічні, фонетичні, морфемно-словотвірні, морфологічні та синтаксичні церковнослов'янізми є органічними для сучасної української мови і потребують спеціального вивчення, оскільки не до кінця з'ясованою залишається низка питань, серед яких і місце церковнослов'янзмів у лексико-семантичній та стилістичній системах сучасної української мови.

Література

1. Бевзенко С. З історії словотвору дієслів української мови // Наукові записки Ужгородського державного університету : Філологічний збірник (Мовознавство). Присвячений IV Міжнародному з'їзду славістів / відп. ред. С. Бевзенко. – Ужгород : УжДУ, 1958. – Т. XXXV. – С. 3–20.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
3. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4-ох т. / Б. Грінченко. – К. : Вид-во АН УРСР. – Т. I–IV.
4. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / ред. кол. О. Мельничук (гол. ред.), І. Білодід, В. Коломієць, О. Ткаченко. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. I–VI.
5. Новікова Т. Опозиція повноголосся/неповноголосся в сучасній українській мові (семантико-функціональний аспект) / Т. Новікова // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича : зб. наук. праць. Серія : Слов'янська філологія / наук. ред. Б. Бунчук – Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 506–508. – С. 110–120.
6. Новікова Т. Опозиція повноголосся / неповноголосся в сучасній українській мові (структурний аспект) / Т. Новікова // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича : зб. наук. праць. Серія : Слов'янська філологія / наук. ред. Б. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 509–511. – С. 108–116.
7. Полный церковно-славянский словарь (со включением въ него важнейших древне-русских словъ и выражений) / сост. Г. Дьяченко. – М. : Издательский отдел Московского патриархата, 1993. – 1120 с.
8. Скаб М. В. Проблема назви першої писемної мови слов'ян (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича „Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови”) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2005. – Вип. 1 (13). – С. 48–56.

9. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. I–XI.
10. Словник української мови : у 20-и т. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. I. – 911 с.
11. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков) / под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – М. : Русский язык, 1994 – 842 с.
12. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – 440 с.
13. Українська мова : Енциклопедія / редкол. : В. Русанівський, О. Тараненко (співголови), М. Зяблюк та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
14. Шимко Е. Краткие действительные причастия в церковно-славянском языке юго-западной редакции / Е. Шимко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія / гол. ред. В. Барчан. – Ужгород : УжНУ, 2003. – Вип. 8. – С. 60–66.
15. Юрковский М. Церковнославянизмы в языке Тараса Шевченко / М. Юрковский // Кирило-Методиевите традиции в славянските езици (Първи полско-български сборник). – София : Софийски университет „Климент Охридски”, 1985. – С. 288–299.